

1960, II, 130-132; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 369-370; Ramadan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 123-125, 155-162, 168-173, ayrıca bk. İndeks; W. Björkman, "Die Bittschriften im dîwân al-inşâ", *Isl*, XVIII/3-4 (1929), s. 207-212; B. Lewis, "Daf-tar", *EJ²* (Fr.), II, 78-83; H. L. Gottschalk, "Dî-wân", *a.e.*, II, 337-339.

RAMAZAN ŞEŞEN

C) Memlûkler'de Divan. Memlûkler devrinde de ordu, maliye, vakıflar vb. devlet işleri öncekilere benzer tarzda çeşitli divanlar tarafından yürütülmekteydi. Bunlar arasında Dîvânü'l-inşâ (Kitâbetü's-sır) en önemli devlet dairelerinden biri olup yabancı devletlerle, eyaletlerle ve tâbi hükümdarlarla yapılan yazışmaları, veliht ve diğer görevlilerin tayinleriyle ilgili tefvîz ve tevki'leri, halkın şikâyetleriyle ilgili devlet kararlarını hazırlardı. Dîvânü'l-inşâ'nın Dîmaşk ve Halep gibi muhtelif şehirlerde birer şubesi vardı. Divan başkanına re'sü dîvânî'l-inşâ, sâhibü dîvânî'l-inşâ, nâzîru devâvî'nî'l-inşâ deniliyordu; XIV. yüzyılın sonunda ise bu görevliye kâtibü's-sır adı verilmişti. Divan başkanı, görevi icabı devlet sırlarına vâkıf olduğu için son derece güvenilir ve muhatabına göre farklı üslûplarla mektup yazabilen kimseler arasından seçilirdi. Başkan elçileri ve gelen mektupları hükümdara takdim eder, sâhibü'l-beridin görevlerini de yürütürdü. İlk defa Evhadüddin Abdülvâhid b. İsmâil el-Hanefî bu iki görevi birlikte yürütmüş-tür. Şehâbeddin el-Ömerî, Makrîzî ve Kal-kaşendî gibi meşhur âlim ve münşiler de bu divanda yetişmişlerdir.

Dîvânü'l-ceys (Dîvânü'l-cüyüşî'l-mansû-re), sultanın memlûklerinin ve diğer ordu mensuplarının iktâlarını tanzim etmek suretiyle bunlara ait muamele ve yazışmaları yürüten divan olup buna Dîvânü'l-iktâât da denilirdi. Askerlerin iktâ beratları, onlara yapılan ödemeler, iktâ edilen arazilerin alan ve değerlerini gösteren cetveller bu divanda bulunurdu. Dîvânü'l-ceys, Mısır ve Suriye askerlerine ait işleri daha düzenli bir şekilde yürütmek üzere Dîvânü'l-ceysi'l-Mısırî ve Dîvânü'l-ceysi's-Şâmî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Divan başkanı olan nâzîrü'l-ceysin maiyetinde bizzat sultan tarafından seçilen sâhibü dîvânî'l-ceys, sâhibü dîvânî'l-memâlik, kâtibü'l-memâlik, şühüdül-memâlik ve müstevfîler bulunurdu.

Dîvânü'l-has, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından kurulmuş olup sultana mahsus arazilerle tah-

sil edilen şer'î ve örfî vergilerin kontrolünü yapıyordu. Başkanına nâzîrü'l-has (nâzîrü'l-havâssî's-şerîfe) deniliyordu. Sultan Berkuk Dîvânü'l-hizâne'yi de bu divana dahil edince önemi daha da arttı. Sultan Berkuk tarafından kurulan Dîvânü'l-müfred sultanın memlûklerine ait elbise, maaş vb. işleri idare etmekle görevli olup başkanına nâzîru dîvânî'l-müfred, sâhibü dîvânî'l-müfred ve üstâdâr (üstâdüddâr) adı veriliyordu. Bütün malî işlerin yürütülmesinden, maaşların ödenmesinden Dîvânü'l-embâl sorumluydu ve bunun başkanı vezirdi.

Diğer divanlar arasında Dîvânü'l-ahbâsî'l-mebrûre cami, ribât, zâviye, han-kah ve medrese gibi hayır müesseseleriyle ilgili vakıflara bakmakla görevliydi ve ahbâs, el-evkâfû'l-hükmiyye ve el-evkâfû'l-ehliyye adlı üç bölümden oluşuyordu. Dîvânü'l-mürteceât (istifâ'ü'l-mürteceâ), azledilen veya ölen emîrlerin işleriyle olduğu gibi müsadere edilen malların muhafazasıyla da meşguldü. Bu divanın başkanına nâzîrü'l-mürteceât (müstevfî'l-mürteceâ) denilirdi. Dîvânü'n-nazar ise malî işlerle ilgili divanların en büyüğü olup diğer malî divanlar buna bağlıydı. Yıllık, aylık ve günlük hesaplar burada tutulur, maaş ve diğer ödemeler bu daire vasıtasıyla yapılırdı. Dîvânü istifâ-yi sohbet, Dîvânü istifâ-yi devlet ve Dîvânü beyti'l-mâl olmak üzere üç alt daireden oluşuyordu. Başkanına vezîrü'd-devle, nâzîrü'd-devle veya nâzîrü'n-nüzzâr adı veriliyordu.

Bunların dışında idarî teşkilâta dahil Dîvânü'l-ahrâ, Dîvânü't-tavvâhîn, Dîvânü'l-mevârisî'l-haşriyye, Dîvânü'l-eşraf, Dîvânü'l-bîmâristân, Dîvânü'z-zekât adlı divanlar da mevcuttu.

BİBLİYOGRAFYA :

Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, III, 457; IV, 28, 30, 33, 220; Makrîzî, *el-Hıta*, II, 223-227; İbn Şâhin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik* (nşr. Ravoisse), Paris 1894, s. 100, 103; M. Ç. Şehâbeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 139-145; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 376-377, 383-384; Hasan İbrâhim Hasan — Ali İbrâhim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, Kahire 1970, s. 145; İsmâil Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, s. 196-199; W. Björkman, "Die Bittschriften im dîwân al-inşâ", *Isl*, XVIII/3-4 (1929), s. 207-212; D. Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk army", I, *BSOAS*, XV (1953), s. 202-228; aynı makale II, *a.e.*, XV (1953), s. 448-476; aynı makale III, *a.e.*, XVI (1954), s. 57-90; H. L. Gottschalk, "Dîwân", *EJ²* (İng.), II, 330-331.

KÂZİM YAŞAR KOPRAMAN

D) Büyük Selçuklular'da Divan. Büyük Selçuklular'da devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Dîvân-ı A'lâ denilen büyük divan Dîvân-ı İnşâ, Dîvân-ı İstifâ, Dîvân-ı İşraf, Dîvân-ı Arz ve Dîvân-ı Berîd'den oluşuyordu. Dîvân-ı İnşâ (Dîvân-ı Tuğrâ, Dîvânü'r-resâil ve'l-inşâ), devletin iç ve dış bütün yazışmalarının idaresi ve belgelerin hazırlanması ile, menşur, tevki', ferman ve misal adıyla çıkarılan emir-nâmelere sultanın tuğrasını çekmekle görevliydi. Bu divanın başkanına sâhib-i dîvân-ı inşâ (tuğrâ), tuğrâi veya münşî-i memâlik denilirdi. Sâhib-i dîvân-ı inşâ mükemmel bir üslûba sahip olmak zorundaydı. Çünkü yazıların kaleme alınmasında edebî şekil mükemmelliğine önem veriliyordu. Divandan çıkan her emir-nâmeyi (misal), her mektubu ve her muhabereyi son derece itinalı bir şekilde kontrol eden sâhib-i dîvân-ı inşâ vezirden sonraki en büyük devlet memurudur ve genel olarak niyâbet-i vezâret görevini de yerine getiriyordu. *Zübdetü'n-Nuşra* ve *nuşbetü'l-üşra*'da tuğrâilikten büyük mansib şeklinde bahsedilmesi, Vezir Hatîrümülk'ün azledildiğinde Dîvân-ı Tuğrâ'ya tayin edildiğinin belirtilmesi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda başta Nizâmülmülk'ün soyundan gelenlerin, ayrıca bazı nüfuzlu şahsiyetlerin vezir olmadan önce tuğrâilik mansibini işgal etmeleri, Dîvân-ı Tuğrâ'nın vezâretten sonra gelen en büyük makam olduğunu göstermektedir. Başlangıçta tuğrâinin görevi sadece tuğrâ çekmektir. Tuğrul Bey zamanında bu memuriyetin başında Türk asıllı bir emîr vardı. Nizâmülmülk'ün vezâretinden itibaren bu makama İranlılar tayin edildi ve Dîvân-ı Tuğrâ Dîvân-ı İnşâ ile birleştirildi.

Dîvân-ı A'lâ'nın malî işlerle uğraşan dairesi Dîvân-ı İstifâ (Dîvânü'z-zimâm ve'l-istifâ) adını taşıyordu. Bu divanın başkanına sâhib-i dîvân-ı istifâ, müstevfî-i memâlik veya sadece müstevfî denirdi. Devletin bütün maliye memurlarının âmiri olan müstevfî halkın durumunu iyileştirmeye çalışır, hakları ve mükellefiyetleri eşit şekilde taksim eder, ancak yeni vergi ihdas edemezdi. Yapılan şikâyetleri sonuçlandırmakla da mükellefti. Ayrıca bütçenin gelir ve gideri hakkında tutulan defterlere nezaret eder, vergi tahsil için yetkili memurlar görevlendirir, memurların maaşlarını öder, malî bakımdan iktâları denetler ve gerekli düzenlemeleri yapardı. Müstevfiye, devletin bütün şehir ve eyaletlerine mümes-